

Wanda Decyk-Zięba

Uniwersytet Warszawski

wdecyk@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4301-5491

DOI: 10.33896/PorJ.2023.10.7

DAWNE NOMENKLATORY GRAMATYCZNE JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O GRAMATYCE¹

Najstarszy znany nomenklator gramatyczny zawierający terminy polskie, będące odpowiednikami terminów łacińskich, opracował Bartłomiej z Bydgoszczy (1544). Natomiast pierwszy drukowany wykaz terminów gramatycznych niemieckich, łacińskich i polskich znajduje się w gramatyce polskiej opublikowanej w języku niemieckim autorstwa Macieja Dobrackiego (1699). Autor inspirował się słowniczkiem Justusa Georga Schottela. W wieku XVIII podobne wykazy dołączane były do wydawanych po polsku gramatyk języka niemieckiego i francuskiego. W przekonaniu autorów gramatyk dołączane do dawnych gramatyk zbiory terminów gramatycznych miały ułatwić naukę języka, świadczyły też o bogactwie terminologii rodzimej, która długo konkurowała z łacińską. Na przekaz treści wpływ miała sytuacja bilingwalna (łacina – polski) i multilingwalna (łacina – niemiecki / francuski – polski). Terminologia gramatyczna znalazła się w kręgu zainteresowań oświeconych, o potrzebie jej kodyfikacji świadczy opublikowany w „Monitorze” w 1780 r. wykaz łacińsko-polskich terminów gramatycznych. Jako pomoc przy korzystaniu z książki (ze względu na częste odesłania do konkretnej strony wywodu) należy traktować zbiór terminów opracowany przez Tadeusza Szumskiego, w tym wypadku słowniczek w strukturze dzieła pełnił obok funkcji poznawczej informacyjną (por. Biniewicz 2003: 219). Natomiast Antoniemu Morzyckiemu zależało na pokazaniu różnic pomiędzy jego terminologią a terminologią wcześniej stosowaną. Autor budował swój system terminologiczny w opozycji do systemu zastanego, był świadom swoich dokonań terminotwórczych.

Z dużą dozą prawdopodobieństwa można też przyjąć, że wybór terminów w słowniczkach nie był przypadkowy, że wybierano terminy, które uznawano za

---

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2018–2023, nr projektu 0101/NPRH6/H11/85/2018 (*Słownik historyczny terminów gramatycznych online*).

ważne bądź w nauczaniu gramatyki, bądź dla opisu gramatycznego, które zapoznały z systemem pojęciowym gramatyki.

Ekscerpcją objęto następujące zbiory terminów gramatycznych:

- 1) Dobr – Maciej Gutthäter-Dobrcki, *KunstWörter* [w:] idem, *Polnische Teutsch erkläerte Sprachkunst* [...] *Gramatyka polska, niemieckim językiem wyrażona*, J. Seiffert, Oleśnica 1699, s. nlb. [26]–[30].
- 2) Gott – Johann Christoph Gottsched, *O terminach grammatycznych* [w:] idem, *Grammatyka niemiecka podług reguł J.K. Gottscheda* [...] *zebrana. Przydane są rozmowy i fabuły G.E. Lessinga tudzież listy C.T. Gellerta*, Drukarnia XX. Scholarum Piarum, Warszawa 1766, s. 10–12.
- 3) Mon – *Wyrazy niektóre gramatyczne łacińsko-polskie. Z Gramatyki Narodowej, po większej części Wybrane*, „Monitor” nr 20 (8 marca), 1780, s. 154–159.
- 4) GFR – *Zbiór nowych słów w tej Grammatyce używanych* [w:] *Grammatyka francuzka dla dam i kawalerów uczących się języka francuzkiego, najłatwiejszym sposobem ułożona*, Drukarnia Gröblewska, Kraków 1784, s. nlb. [193]–[196]².
- 5) Szum – Tadeusz Szumski, *Dodatek trzeci. Zbiór wyrazów grammatycznych, w obadwóch częściach zawartych* [w:] idem, *Dokładna nauka języka i stylu polskiego w dwóch częściach. Część pierwsza*, Dekker i Kompania, Poznań 1809, s. 229–232.
- 6) Morz – Antoni Morzycki, *Objaśnienie terminologii w tej gramatyce użytej (Nowe nazwy – Wedle dawnego pojęcia)* [w:] idem, *Rys gramatyki języka polskiego*, S. Orgelbrand, Warszawa 1857, s. 377–379.

Zasadniczym celem artykułu jest pokazanie, z których działów nauki o języku (gramatyki) czy nauki języka terminy są obecne w źródłach objętych ekscerpcją oraz jaki wpływ na zasób terminów miał rozwój wiedzy gramatycznej. Biorąc zatem pod uwagę zawartość treściową dawnych gramatyk³, terminy poświadczone w słownikach przypisano do następujących działów: 1) gramatyka – subdziedziny, 2) ortografia, 3) fonetyka, 4) morfologia (części mowy, kategorie gramatyczne), 5) składnia, 6) etymologia, 7) stylistyka, 8) poetyka (wersyfikacja, środki poetyckie)⁴, uwzględ-

² W wyd. z 1784 r. (sygn. BUW 4.28.5.61/XVIII/I) część karty [195] zniszczona, odpowiedniki polskie od [verbum] *irregulare* do [verborum tempora] *simplicia* i trzy hasła [verborum tempora] – *composita, plusquam perfectum* oraz *futurum* utworzone na podstawie wyd. III z 1797 r.

³ Dawni gramatykarze zasadniczo stosowali podział gramatyki na trzy działy (Stojeński 1568; Mejniński 1649; Woyna 1690; Raphaëli 1698): ortografię (zawierała wiadomości z ortografii i wymowy), etymologię (zawierała informacje o odmianie, budowie i znaczeniu wyrazów) oraz składnię, ale też wyróżniano prozodię (Dobrcki 1699; Malicki 1700; Szylarski 1770), w niej były podawane zasady wierszopisarstwa. Informacje szczegółowe znajdują się na stronie: <https://gramatyki.uw.edu.pl/>

⁴ Taki układ terminów w części odpowiada dzisiejszemu podziałowi gramatyki, w części wykracza poza gramatykę (ortografia, etymologia, stylistyka, poetyka). Propozycje podziału terminów gramatycznych były różne, np. uczestnicy Zjazdu gramatyków w 1921 r. przypisali je do następujących działów: głośownia (nauka o głoskach), semantyka (nauka o znaczeniu wyrazów, znalazły się tu tradycyjne części mowy i ich podział znaczeniowy), słowotwórstwo (nauka o budowie wyrazów), fleksja (nauka

niono też terminy pomocnicze, wspólne różnym dziedzinom wiedzy (10)⁵. Taki podział terminologii umożliwia nie tylko pokazanie stratyfikacji nazewnictwa terminologicznego, lecz także porównanie nomenklatury stosowanej przez różnych autorów i w różnych okresach, od wieku XVII po wiek XIX.

Punkt odniesienia dla polskich terminów stanowi zarejestrowana w słownikach terminologia łacińska⁶. Każdy termin jest przyporządkowany do jednego działu terminologii (przy czym możliwość jego przypisania do innych działów jest sygnalizowana). Liczba terminów polskich w słownikach nie pokrywa się z liczbą haseł, gdyż w wypadku niektórych haseł podano po dwa lub trzy odpowiedniki polskie, niektóre terminy też się powtarzają.

Pisownię terminów uwspółcześiono, ich formę fleksyjną pozostawiono bez zmian⁷. Pod uwagę brana jest liczba poświadczeń terminów, nie liczba terminów, gdyż zdarza się – co prawda sporadycznie – że w słownikach terminy dwu- i trzywyrazowe się powtarzają. Wynika to po części z przyjętych zasad leksykograficznych, terminy wielowyrazowe mogą być notowane nie tylko pod pierwszym, ale też kolejnym członem nazwy⁸. Z tego też względu sprawę szyku – istotną dla funkcjonowania terminów w tekście – pominięto.

By pokazać relacje rodzajowo-gatunkowe pomiędzy pojęciami, w prezentacji terminów przyjęto układ hierarchiczny: terminy podrzędne (hiponimy) znajdują się pod terminem nadrzędnym (hiperonimem). Taki podział odzwierciedla po części układ haseł w nomenklatorach: pojęciowy (tematyczny, działowy) (Dobr, Mon) i alfabetyczno-pojęciowy (Gott, GFR i Morz). W słowniczku Szumskiego hasła były ułożone alfabetycznie.

---

o odmianie wyrazów) i składnia (nauka o zdaniu) (JP 1921). T. Skubalanka w zestawieniu terminów z gramatyki Kopczyńskiego przyjęła następujący porządek: pisownia, głosownia, części mowy (podział), słowotwórstwo, odmiennia (ogólne) [tu: postaci gramatyczne, liczba, rodzaj, końcówka], odmiennia (imienna) [tu: stopniowanie], odmiennia (czasownikowa), składnia, nauka o znaczeniu (*jednoznaczny, znaczenie*) i różne [tu: *nieregularny, wersyfikacja*] (Skubalanka 1959: 34–48).

⁵ Płaszczyznę odniesienia stanowi baza terminów gramatycznych zarejestrowanych w SHTG. W celu ustalenia relacji termin – pojęcie powoływano się na wywody gramatyków.

⁶ Terminologia niemiecka ze słowniczka Dobrackiego nie jest przedmiotem opisu. W słowniczku Szumskiego pojawia się termin francuski (*naïveté*). Relacja termin w słowniczku – termin w tekście nie jest przedmiotem artykułu.

⁷ Terminy w słownikach notowane są w formie liczby pojedynczej lub mnogiej, w słowniczku Szumskiego termin będący przymiotnikiem występuje w M. lp. r.m.

⁸ Np. w słowniczku Gottscheda *trzeciego gatunku słowo* występuje pod hasłami: *genera verborum, neutrum verbum* i *verba neutra*. Terminów odnotowanych dwukrotnie jest 10 (Morz – 4, Gott – 6), trzykrotnie – 2 (Gott), wszystkie z działu morfologia.

1. GRAMATYKA – SUBDZIEDZINY

Termin *gramatyka* poświadczony jest w Dobr i Mon. Pełną informację o działach gramatyki znajdujemy w dwóch źródłach: Dobr i Szum. Dobracki i Szumski podają nazwy czterech działów gramatyki, Morzycki dwóch, w GFR wymieniona jest nazwa jednego działu. Układ tych działów jest różny, przykładowo w gramatyce Szumskiego pierwszy dział (*Część pierwsza prawideł gramatycznych*) to *początkownia* (obejmowała pisownię i wymowę), drugi *odmiennia*, trzeci *szykkownia*, czwarty *wyrazotwornia*, *głosownię* od *pisowni* odróżnia Morzycki. Do *mowni* Morzycki włączył odmianę, budowę wyrazów i składnię.

Nazwy wielowyrzowe odpowiadające jednowyrazowym terminom łacińskim stosują Dobracki, Gottsched i Szumski. W związku z nimi pojawia się pytanie: czy są to już terminy czy tylko peryfrazy? O ich statusie terminologicznym decyduje z jednej strony wybór autora, sam fakt odnotowania tych form jako ekwiwalentów terminów łacińskich, z drugiej postrzeganie ich jako form bazowych dla terminów *sensu stricto*: *pisania nauka* (Knapiusz), *pisemna nauka* (Dobr) poprzedziła *pisownię*, którą Linde określa jako *wyraz nowy* i egzemplifikuje cytatem z gramatyki Kopczyńskiego.

Liczba poświadczeń terminów z tego zakresu w słowniczkach wynosi 21 (Dobr – 7, Gott – 4, Mon – 2, GFR – 1, Szum – 5, Morz – 2):

grammatica – *gramatyka* Dobr / *mowienia nauka* Dobr, *gramatyka* Mon / *konstrukcja* Mon

ortographia – *pisemna nauka* Dobr, *pisownia* GFR, *pisownia* Szum / *początkownia* Szum

prosodia / ars poetica – *natężenie słow* Dobr / *rymopisarstwo* Dobr, *nauka przeciągania* Gott / *skracania w mowie słow* Gott

etymologia – *słowa wykładająca nauka* Dobr, *etymologia* Gott, *odmiennia* Szum⁹

syntaxis – *słowa złączająca nauka* Dobr, *nauka o zgadzaniu słow* Gott / *constructio* – *szykkownia* Szum

(–)¹⁰ – *wyrazotwornia* Szum¹¹

(–) – *głosownia* Morz

(–) – *mownia* Morz

⁹ „Etymologia w ściślejszem znaczeniu” (Szumski 1809: 4).

¹⁰ Nawias sygnalizuje, że termin łaciński nie był odnotowany w żadnym ze słowniczków.

¹¹ Por. „Nazywam wyrazotwornią a nie zrodłostowem dlatego, że ta część Grammatyki zawiera prawidła takie, które nauczają nie tylko jak się *Słowa*, ale jak się wszelkie *wyraży* tworzą. Przez *Słowo* bowiem rozumie się w Grammatyce tylko same *Verbum* łacińskie” (Szumski 1809: 176).

2. ORTOGRAFIA

Łączna liczba poświadczeń terminów z zakresu ortografii w materiale wynosi 34 (Gott – 6, GFR – 1, Mon – 5, Szum – 13, Morz – 9).

2.1. Litery i znaki diakrytyczne

Liczba poświadczeń terminów wynosi 6 (GFR – 1, Szum – 1, Morz – 4):
 (abecadarium, alphabetum) – *głoskozbiór* Morz:¹² *abecadło* Morz / *alfabet* Morz¹³
 accentus – *kreska* Szum
 notata – *kreskowanie* GFR
 (–) – *łącznik*¹⁴ Morz

2.2. Znaki interpunkcyjne

Nazwy znaków interpunkcyjnych są poświadczone w trzech słownikach, łączna liczba poświadczeń wynosi 22 (Gott – 6, Szum – 11, Morz – 5):

colon, duo puncta – *dwa punkta* Gott, *dwukropek* Szum
 comma – *koma* Gott, *przecinek* Szum
 coniunctionis nota – *łącznik* Szum, *przenośnik* Morz
 parenthesis – *nawias* Szum
 (pauza) – *zastanownik* Morz¹⁵: *pauza* Morz
 punctum – *kropka* Szum
 semicolon, media nota – *medianota* Gott, *średnik* Szum
 signum disiunctionis – *rozłącznik* Morz
 signum exclamandi – *znak podziwienia* Gott / *wykrzyknienia* Gott
 signum interrogandi, interrogationis nota – *znak pytania* Gott, *pytannik* Szum
 „” – *cudzysłów* Szum
 (divisus) – *przerywek* Morz¹⁶
 ... – *wypustnik* Szum / *znak wypuszczenia* Szum, *domyślnik* Morz

¹² Po dwukropku zostały podane wymienione przez Morzyckiego terminy ówczesnie używane.

¹³ W postaci *obiecado* notowane w XV w., *obiecadło* XVI w. *alfabet* ma notację XVIII-wieczną (https://korba.edu.pl/query_corpus/Chmielowski, Nowe Ateny 1746; SHTG – Konarski 1759).

¹⁴ Por. „Możnaby jeszcze przydać nowy znak *łącznik*, ( ) łuk nad dwiema literami, które się zlewają w ton jeden nieprawidłowo” (Morzycki 1857: 357).

¹⁵ Por. „*Zastanownik*, *pauza*, (—) kréska nisko od końca spodniego liter do drugich ciągniona, albo téż po innych znakach dawana, oznacza zastanowienie się mówiącego, chwilowe zatrzymanie się w głoszeniu. Przy zakończeniu okresu zwykle kładziony bywa po kropce, dla wskazania dłuższego zawieszenia głosu” (Morzycki 1857: 355).

¹⁶ Por. „*Przerywek* albo *przenośnik*, (—) kreska od środka do środka liter, oznacza przerwę w mówieniu wynikającą z jakiegoś uczucia wstrzymującego jednociągłe wygłoszenie wyrazu, albo części jego; może więc być w środku wyrazu. W mechanice samego pisania, podług dawniej metody, oznacza wyrazy składające się z różnych *źródłosłów*” (Morzycki 1857: 355). Od strony graficznej różnica dotyczyłaby położenia kreski: *zastanownik* – kreska u dołu, *przerywek* – kreska na poziomie środkowym.

Tłumacz gramatyki Gottscheda posługuje się terminologią ówczasie używaną (tradycyjną), Szumski unowocześnia terminologię z tego zakresu: stosuje terminy wprowadzone przez Kopczyńskiego i dodaje nowe: *rozłącznik* i *wypustnik* (nazwy motywowane funkcją znaków).

2.3. Odesłania tekstowe

Nazwy odesłań tekstowych są notowane w Mon (5) i Szum (1):
 appendix, auctarium, corollarium, mantissa – *przydatek* Mon
 scholion – *wykład* Mon
 exceptio – *wyłączenie* Mon
 annotatio, nota, notula – *przypis* Mon / *przypisek* Mon, *odsyłacz* Szum

3. FONETYKA

Łączna liczba poświadczeń terminów z zakresu fonetyki (i prozodii) w materiale wynosi 21 (Dobr – 3, Gott – 4, GFR – 6, Szum – 8). Ponieważ literę utożsamiono z głoską, *litera* i *głoska* były używane w znaczeniu 1. ‘głoska’ i 2. ‘znak, symbol głoski; litera’, uwagi o głoskach mogą dotyczyć liter.

3.1. Głoski i połączenia głoskowe

Łączna liczba poświadczeń nazw z tego zakresu wynosi 18 (Dobr – 3, Gott – 4, GFR – 5, Szum – 6):

litera – *głoska* GFR, Szum

vocalis – *samobrzmiąca litera* Dobr, Gott, *samogłoska* Szum, Morz

nasalis – *nosowy* Szum

consonans, consonantes – *spółbrzmiąca* Dobr, *spółbrzmiące litery* Gott, *spół-głoska* GFR, *spółgłoska* Szum

semi vocales – *poł samobrzmiące litery* Gott

diphthongus – *dwojbrzmiąca* Dobr, *dwugłówna litera* Gott, *dwugłoska* GFR, Szum

trifitongus – *trzygłoska* Szum

syllaba – *zgłoska* GFR

3.2. Cechy prozodyczne

W słownikach odnotowane zostały tylko 3 terminy będące nazwami cech prozodycznych (GFR – 1, Szum – 2):

emphasis – *wznośnik* Szum

quantitas – *iloczas* GFR

pausa – *przystanek* Szum¹⁷

Do mówienia odnoszą się też *przerywek* i *zastanownik* (por. znaki interpunkcyjne).

4. MORFOLOGIA

4.1. Części mowy

W zgodzie z tradycją klasyczną wyodrębniano 8 części mowy: *nomen* (= imię), *pronomēn* (= zaimek), *verbum* (= czasownik), *participium* (= imięśłów), *adverbium* (= przysłówek), *praepositio* (= przyimek), *coniunctio* (= spójnik), *interiectio* (= wykrzyknik) (Dobr, Mon, GFR¹⁸), w gramatyce niemieckiej jest ich 9, a listę otwiera *artykuł* ‘rodzajnik’. Nomina dzieliły się na *substantiva*, *adiectiva* i *numeralia*, po polsku: *imiona istotne / rzeczowne*, *przydane / przydatne / przymiotne* oraz *liczebne / rachunkowe / liczbowe*. Kopczyński pierwsze nazwał *rzeczownikami*, drugie *przymiotnikami*. Później ustaliły się nazwy *liczebnik* (Muczkowski 1836, za: Koronczewski 1961: 54) i *czasownik* (notuje Linde, SHTG). Porównanie terminów używanych w gramatykach do czasu opublikowania gramatyki Kopczyńskiego (Dobr, Gott)¹⁹ z terminami używanymi przez gramatyków po jej opublikowaniu (Mon, Szum) pokazuje, jak wielki wpływ na kształtowanie się polskiej terminologii gramatycznej wywarła gramatyka narodowa. Poza głównym nurtem rozwoju polskiej terminologii gramatycznej należy umieścić propozycje terminologiczne Morzyckiego.

Wówczas, gdy z imion wyodrębniono rzeczownik, przymiotnik i liczebnik jako osobne części mowy, liczba części mowy z 8 powiększyła się do 10 (Szumski²⁰). 10 części mowy wyróżnił też Morzycki²¹, pominął imięśłów, ale dodał jako odrębną część mowy słowo posiłkowe (zwane przez niego *posiłkowcem*). *Przyrostek* (= partykuła) jest postrzegany w połowie XIX wieku tylko przez niektórych gramatyków jako osobna część mowy (Zagórski 1981: 112; Skarżyński 2001: 70).

W kolejnych słownikach przybiera terminów dotyczących wewnętrznych podziałów – pod względem znaczeniowym, formalnym i składniowym – poszczegól-

¹⁷ Por. „*Pauzy*, czyli przestanki, stosownie do znaków ortograficznych w Grammatyce na K[arcie] 15. wyliczonych, podobnie zachowywać należy; bez tego rzecz byłaby ciemną i niezrozumiałą” (Szumski 1809: 190).

¹⁸ W tej gramatyce artykuł (= rodzajnik) nie jest osobną częścią mowy.

¹⁹ Szczegółowego przeglądu kategorii gramatycznych w XVII-wiecznych gdańskich gramatykach dokonała R. Jefimow (1970).

²⁰ W dołączonym do gramatyki zbiorze terminów nie znajdziemy nazw *przymiotnik* i *liczebnik* (= liczebnik), choć podział liczebników został uwzględniony.

²¹ Nowe nazwy Morzycki zaproponował dla siedmiu części mowy, pozostał przy terminach: *przymiotnik*, *spójnik* i *wykrzyknik*.

nych części mowy. Szczególnie dużo nazw tego typu notują słowniczki dołączane do gramatyki niemieckiej i francuskiej oraz do gramatyki Szumskiego.

Łączna liczba poświadczeń terminów odnoszących się do części mowy i ich wewnętrznych podziałów wynosi 234 (Dobr 19, Gott 67, Mon 44, GFR 36, Szum 37, Morz 31):

partes orationis – *główne części mowy* Dobr, *części składające mowę* Mon

articulus – *artykuł* Gott, *przedimek* GFR

definitus, determinans²² – *determinujący* Gott, *szczególnoznaczny* GFR

indefinitus, unitatis²³ – *nie determinujący* Gott, *jednorzeczny* GFR

nomen, nomina – *imię* Dobr, Gott, Mon, GFR, Mon

appellativum – *pospolite* Dobr, GFR, *nazywające* Gott, Gott (2x) (hasło (dalej – h.) *appellativa nomina*), *imię nazowne* Mon / *mianowne* Mon / *pospolite* Mon

proprium – *własne* Dobr, Gott, GFR, *imię własne* Mon / *szczególne* Mon

gentile, gentilitium – *imię narodowe* Mon / *rodowe* Mon

nomen diminutivum – *imię drobno-czynne* Mon / *zdrobniałe* Mon, *zdrobniały* Szum²⁴

substantivum – *istotne* Dobr, Gott, Gott (2x) (h. *substantivum nomen*), *imię istotne* Mon / *istotnik* Mon / *rzeczownik* Mon, *rzeczownik* GFR, Szum, *istotnik* Morz: *imię rzeczowne* Morz

adiectivum – *przydane* Dobr, *przydatne imię* Gott, Gott (2x) (h. *adiectivum*), *imię przydatne* Mon / *przymiotne* Mon / *przymiotnik* Mon, *przymiotnik* GFR, Szum

numerale – *liczebne słowa* Dobr, *imię liczebne* Mon / *rachunkowe* Mon; *liczownik* Morz: *imię liczbowe* Morz

numerus – *liczba* Gott

cardinalis – *główna* Gott, *pierwotna* GFR

collectivus – *zebrana* Gott, *zbiorowy* Szum

distributivus – *dzieląca* Gott, *podzielny* Szum

ordinalis – *porządkowa* Gott, GFR, *porządkowy* Szum

proportionalis – *proporcjonalna* Gott, *stosunkowy* Szum

adverbialis – *przysłówkowy* Szum

pronomen, pronomina – *namiestnik* Dobr, *zaimek* Gott, Mon, GFR, Szum, *zamianek* Morz: *zaimek* Morz

demonstrativa – *pokazujące* Gott, *ukazujące* GFR

impropria – *niewłasne* Gott

interrogativa – *pytające* Gott, GFR

personalia – *osobiste* Gott, GFR

²² W tekście *definitiv* – *pewny* (wyd. 1816: 14, SHTG).

²³ W tekście *indefinitiv* – *niepewny* (wyd. 1816: 14, SHTG).

²⁴ Gramatycy, charakteryzując tę grupę rzeczowników, zwracali uwagę na ich dodatnie nacechowanie emocjonalne.

- possesiva – *dzierżące* Gott, *dzierżawcze* GFR
 reciproca – *ściągające się* Gott
 relativa – *skazujące* Gott, *względne* GFR, *odzwony* Szum
- verbum**, verba – *słowo* Dobr, Gott, Mon, GFR, Szum, *sprawomian* Morz: *słowo* Morz
 activum – *działające* Gott, Gott, Gott (3x) (h. *activum verbum*, *verba activa*, *genera verborum*), *czynne* Mon, GFR, *czynny* Szum, sv. *genus verborum*
 anomalia – *zdrożne* Gott
 deponens – *pokładne* Mon²⁵
 terminatio passiva – *zakończenie bierne* Mon
 significatio activa – *znaczenie czynne* Mon
 auxiliare, auxiliaria – *posiłkujące* Gott, Gott (2x) (h. *verba auxiliaria*), *posiłkowe* GFR, Mon, *posiłkowiec* Morz: *słowo* *posiłkowe* Morz
 impersonale / impersonalis – *nieosobiste* Dobr, GFR, Mon, *trzeciosobne* Gott, *nieosobisty* Szum, *bezpoługowy* Morz
 ir(r)egulare, irregularia – *nieporządkowe* Gott, *nieforemne* Mon, GFR
 neutrum, neutra – *nijakie* Mon, GFR, sv. *genus verborum*
 personale / personalis – *osobiste* Dobr / *personalne* Dobr, *osobiste* Gott, Mon, GFR
 passivum, passiva – *cierpiące* Gott, Gott (2x) (h. *genera verborum* i *verba passiva*), *bierne* Mon, GFR, sv. *genus verborum*
 reciprocum, reciproca / relativum – *ściągające się* Gott, *zaimkowe* Mon, GFR, *słowo zaimkowe* Szum
 regulare, regularia – *porządkowe* Gott, *foremne* Mon, GFR, *foremny* Szum
 frequentativus – *słowo częstotliwe* Mon / *powtorzyste* Mon, *częstotliwy* Szum, *sprawomian powtarzany* Morz; *słowo częstotliwe* Morz
 singulare – *jednotliwe słowo* Szum, *sprawomian jednorazowy* Morz: *słowo jednotliwe* Morz
 (durativum, iterativum) – *sprawomian jednociągły* ‘słowo wyrażające sprawę w ogóle i bez przerwy odbywaną’ Morz²⁶
 perfectum – *dokonane słowo* Szum, *określony sprawomian* Morz (2x): *słowo dokonane* Morz (2x)
 imperfectum – *niedokonane słowo* Szum, *nieokreślony sprawomian* Morz (2x): *niedokonane słowo* Morz (2x)

²⁵ Por. „*Verbum deponens*. Słowo pokładne, które ma zakończenie bierne (*terminationem passivam*) à znaczenie czynne (*significationem activam*)” (Mon: 157).

²⁶ W opisie zwraca uwagę na powtarzalność czynności: „Ze względu na ilorazowy jój objaw sprawomiany są trojaki: [...] 2. *Jednociągłe*, dające obraz sprawy wykonywanej jedną dłuższą czynnością, która się przeciągała na pojedyncze razy; ma więc w sobie więcej czynów, np: *kropił*, a wśród tej czynności *kropnął wiele razy*” (Morzycki 1857: 133). Por. też uwagi J. Kubaszczyk o rodzaju czynności czasowników ze względu na przebieg czasowy (trwały – duratywny) i przebieg ilościowy (iteratywny) (2007: 50).

defectivus, defectiva – *niedoskonałe słowa* Gott, *ułomkowy* Szum²⁷

sprawomian zestosowany ‘słowo połączone z przyimkiem’ Morz

supinum / nomen / verbum participiale – *konieczne słowa* Dobr, *supinum* Gott,

słowo uczestnicze Mon / *imię uczestnicze* Mon

gerundium²⁸ – *noszące* Dobr, *gerundia* Gott

participium – *uczestnik* Dobr, *uczestnik* Gott / *uczestnictwo* Gott, *ucześtnik* Mon /
/ *imię-słów* Mon, *imięstów* GFR, *imięstów* Szum

praesens – *teraźniejszy* GFR

praeteritum – *przeszły* GFR

participium passivum – *bierny imięstów* Szum

adverbium, adverbia – *przysłowie* Dobr, *przysłowia* Gott, *przysłówek* Mon, GFR,
Szum, *dosprawian* Morz: *przysłówek* Morz

affirmandi – *zezwożenia* Gott

comparandi – *porównania* Gott

interrogandi – *pytania* Gott

loci – *miejsca* Gott

negandi – *zapierania* Gott

ordinis – *porządku* Gott

qualitas – *jakości* Gott

quantitas – *wiełości* Gott

temporis – *czasu* Gott

coniunctio, coniunctiones – *złączenie* Dobr, *łączenia* Gott, *spójnik* Mon, GFR, Szum

adversativae – *sprzeciwiające* Gott, *przeciwniczy* Szum

causales – *przyczynę znaczące* Gott, *przyczynny* Szum

concessivae – *pozwalające* Gott, *zezwołczy* Szum

conclusivae – *konkludujące* Gott, *kończący* Szum

conditionales – *kondycyjalne* Gott, *zło* Szum

continuativus – *przeciągający* Szum

copulativae – *złączające* Gott, *złączny* Szum

disiunctivae – *rozłączny* Szum

exclusive – *wyłączające* Gott

explanativus – *wykładny* Szum

exceptivus – *wyjatkowy* Szum

ordinativae – *porządkowe* Gott

praepositio, praepositiones – *przełożenie* Dobr, *przekładania* Gott, *przedimek* Mon,
Szum, *przyimek* GFR, *stosownik* Morz: *przyimek* Morz

²⁷ Może być składnikiem terminów dwuwyrazowych: *imię / słowo / licznik* ‘liczebnik’ *ułomkowy*.

²⁸ Por. „*Gerundium*, à według *Serwiusza* gramm. *modus gerundivus*, bądź *Słowo*, bądź *Imię*, czy też *Imię-słów*, oboje razem; samym tylko łacinnikom jest własne i znajome. Grecy i Polacy go nie mają, ale miasto niego słow kończących się na *ięc*, *ęc*, lub *wszy* zażywają” (Mon: 158).

interiectio, interiectionis – *wdanie* Dobr, *interiekcje* Gott, *wrzeszcz* Mon / *wykrzyknik* Mon, *wykrzyknik* GFR, *Szum*

particula, particulae – *partykuły* Gott, *pomocnik* GFR, *przyrostek* Szum, *przydawek* Morz: *przyrostek* Morz

separabilis – *rozdzielne* Gott, *rozdzielny* GFR

inseparabilis – *nierozdzielne* Gott, *nierozdzielny* GFR

4.2. Kategorie gramatyczne

Ponieważ pierwszym chronologicznie źródłem jest słowniczek Dobrackiego (1699), wymienione w tej gramatyce *accidentia* stanowić będą punkt odniesienia. Dobracki przypisał imieniu (łac. *nomen*) następujące własności: *ruszanie* (łac. *motio*), *przyrównywanie* (łac. *comparatio*), *rodzaj* (łac. *genus*), *liczbę* (łac. *numerus*), *wyobrażenie* (łac. *figura*), *spadek* (łac. *casus*), *staczenie* (łac. *declinatio*), *początek* (łac. *species*), *czasownikowi zaś: rodzaj* (łac. *genus verborum*), *początek, czas* (łac. *tempus*), *sposób* (łac. *modus*), *wyobrażenie, osobę* (łac. *persona*), *liczbę, sprzężenie* (łac. *coniugatio*). Termin *stopień równy* wprowadził Kopczyński i przyczynił się do upowszechnienia nazw: *stopień wyższy* (GFR – 1766: 32) i *stopień najwyższy* (Malicki 1700; Cellarius 1725 – SHTG).

Ze względu na figurę wyrazy były *simplicia* i *composita*, ze względu na *species primitiva* i *derivativa* (por. Jefimow 1970: 131). Bazę wyjściową dla tej grupy terminów stanowi opozycja: prosty – złożony i pierwotny – pochodny. Wśród imion wymienione były diminutiva (por. wyżej). Łącznie terminów z zakresu słowotwórstwa, jeśli uwzględnimy mocję rzeczowników oraz stopniowanie przymiotników i przysłówków, w materiale zostało poświadczonych 43 (Dobr – 10, Gott – 8, Mon – 12, GFR – 7, Szum – 5, Morz – 1).

Kopczyński w podręczniku do klasy II oboczności w formach wyrazowych (*w jednym słowie*, w zakresie pisowni, fonetyki, fleksji, słowotwórstwa) i w mowie (*w kilku słowach*, języku) wyjaśniał za pomocą *postaci / figur gramatycznych* (łac. *figura grammaticalis*)²⁹. Do *postaci słownych i mownych* zaliczył (1780 *Grammatyka*: 18–19, 21, 30, 39; *Przypisy*: 210, 211, 213): *dodatnię* ('dodanie głoski / wyrazu', np. *Jadám* wobec *Adám*, *przezacny* wobec *zacny*), *wyrzutnię* 'wyrzucenie głoski / / wyrazu' (np. *nagrobek* wobec *nadgrobek*, *milszy* zamiast *milejszy*, *Staś* zamiast

²⁹ Źródłem figur była klasyczna poetyka: informacja o *figurach* (czyli – jak pisał Kopczyński – o *osobliwym kształcie mowienia*) znalazła się w przypisach do gramatyki na klasę I (Kopczyński 1778). Autor gramatyki podzielił je na *zewnątrzne* (związane z odmianą słowa w piśmie i mowie, bez zmiany znaczenia) i *wewnętrzne* (powiązane ze zmianami znaczeniowymi), wśród nich wyróżnił *figury słowne* (*in verbo*) i *mowne* (*in sermone*) (s. 88). Za pomocą figur gramatycznych zmiany w obrębie form wyrazowych wyjaśniali: Knapiusz, Kleczewski i Dudziński. Ten ostatni pisał o *słowach przedłużonych* (łac. *prothesis, epenthesis, paragoge*), *skróconych* (łac. *apharesis, apocope, syncope*) i *obfitujących* (łac. *abundantia vel variantia Polonica*).

Stasiu), *zamiennię* ‘wymianę głoski na głoskę / wyrazu na wyraz’ (np. *biąty* wobec *bielszy*, dawniej *panám*, *paniám*, *szyji* później *panóm*, *panióm*, *szyi*), *cudzoziemczyzną* ‘zwyczaj cudzoziemski’ (*planeta*, *kometa* – r. męski) i *przekładnię* ‘przekładanie głosek / końcówek’ (np. *tko* dawniej, później *kto*, *godzienem* jest zamiast *godzien jestem*). Tak też wyjaśniał zmiany językowe Szumski (w słowniczku pominął *wyrzutnię* i *cudzoziemszczyznę*), dodał *złącznię* (po części odpowiada ona *przekładni* w gramatyce narodowej, ale obejmuje też – jak świadczy podany przykład (*poń* ← *po niego*) – formy powstałe w wyniku perintegracji i absorpcji).

Łączna liczba poświadczeń terminów nazywających własności gramatyczne części mowy wynosi 262 (Dobr – 53, Gott – 39, Mon – 46, GFR – 39, Szum – 31, Morz – 54):

genus / genera nominum – *rodzaj* Dobr, GFR, *rodzaje imion* Mon

formatio generis – *rodzajowanie* Szum

masculinum – *mężki* Dobr, GFR, Mon, *męski* Gott, *mężki* Szum

femininum – *niewieści* Dobr, Mon, *białogłowski* Gott, *niewieści* GFR / żeński GFR, żeński Szum

neutrum – *oddzielny* Dobr, *trzeciego rodzaju* Gott, *nijaki* Mon, GFR

commune – *pospólny* Dobr, *wspólny* Szum

omne – *wszelki* Dobr

epicoenum /dubium – *mieszany* Dobr

numerus – *liczba* Dobr, Gott, Mon, GFR, *iloskaz* Morz: *liczba* (pojedyncza, podwójna, mnoga) Morz

formatio numeri – *liczbowanie* Szum

singularis – *mała liczba* Dobr, *liczba pojedyncza* Mon, GFR, Szum, *jednoskaz* Morz: *liczba pojedyncza* Morz

pluralis – *wielka* Dobr, *mnoga* Mon, GFR, Szum, *wieloskaz* Morz: *liczba mnoga* Morz

dualis – *dwojkowa* Dobr, *dwuskaz* Morz: *liczba podwójna* Morz

singulariter – *w małej liczbie* Dobr, Gott

pluraliter – *w wielkiej liczbie* Dobr, Gott

declinatio – *staczenie* Dobr, *deklinacja* Gott, *deklinacja* Mon / *spadkowanie* Mon, *przypadkowanie* GFR, Szum

paradigma – *wizerunek* Dobr

thema – *początkowe słowo* Dobr³⁰

casus – *spadek* Dobr, Gott, Mon, *przypadek* GFR

casus obliqui – *spadki stojące* Dobr³¹

nominativus – (*spadek*) *mianujący* Dobr, Gott, Mon, *pierwszy* GFR, *przypadek pierwszy ktocomienny* Morz: *przypadek pierwszy* Morz

³⁰ Temat fleksyjny, forma podstawowa (= mianownik).

³¹ Rozróżnienie przypadków na niezależne (*casus recti*) i zależne (*casus obliqui*) za gramatyką Dobrackiego (1699) (por. <https://gramatyki.uw.edu.pl/book/383>).

casus recti – *spadki spadające* Dobr

genetivus, genitivus – *rodzący* Dobr, Gott, Mon, *2gi GFR, przypadek drugi czyjwłaściwny* Morz: *przypadek drugi* Morz

dativus – *dawający* Dobr, Gott, *dający* Mon, *3ci GFR, przypadek szósty komu-czynny* Morz: *przypadek trzeci* Morz

accusativus – *oskarżający* Dobr, Gott, Mon, *4ty GFR, przypadek trzeci cospra-wialny* Morz: *przypadek czwarty* Morz

vocativus – *wzywający* Gott, Gott (2x) (h. *vocativus*), Mon, *wzywania* GFR, *przypadek siódmy wołający* Morz: *przypadek piąty* Morz

ablativus – *odbierający* Dobr, Gott, *odbierający* Mon / *odejmujący* Mon, *przy-padek czwarty czémdziałaczy* Morz: *przypadek szósty* Morz

instrumentalis – *statkowy* Dobr

localis – *miejscowy* Dobr, *przypadek piąty miejscowicy* Morz: *przypadek siódmy* Morz

imitativus – *naśladowący przypadek* Morz³²

positivus – *postanowiony przypadek* Morz

coëquativus – *równający przypadek* Morz

(–) – *dwuprzypadkowy* Szum

comparatio – *przyrównanie* Dobr, *stopniowanie* Morz

gradus comparationis – *stopień* Dobr, *stopnie porownania* Gott, *stopień* Mon, GFR

positivus – *prosty* Dobr, *pierwszy stopień ani podwyższający ani poniżający* Gott, *równy* Mon, GFR

comparativus – *przyrownywający* Dobr, *drugi stopień trochę podwyższający albo poniżający* Gott, *wyższy* Mon, GFR

superlativus – *przewyższający* Dobr, *trzeci stopień nadto podwyższający albo mało poniżający* Gott, *najwyższy* Mon, GFR

motio – *ruszanie* Dobr

coniugatio – *sprzężenie* Dobr, *koniugacja* Gott, *koniugacja* Mon / *wiązanie* Mon / *sprzężanie słów* Mon, *czasowanie* GFR, Szum

pierwotnik – Morz³³

pierwiastek – Morz³⁴

persona – *postuga* Morz: *osoba* Morz

formatio personarum – *osobowanie* Szum

postuga pierwsza omowna – Morz: *osoba trzecia* Morz

postuga druga tykająca – Morz: *osoba druga* Morz

postuga trzecia osobista – Morz: *osoba piérwsza* Morz

³² *Naśladowący, postanowiony, równający* to przypadki, przez które odmieniają się przysłówki – genetycznie formy odmiany prostej przymiotnika (z *wysoka, wysoko, po niemiecku / na wyż*).

³³ 3. os. lp. czasu przeszłego, tryb oznajmujący, czasownik niepochodny /rdzenny.

³⁴ 3. os. lp. czasu przeszłego, tryb oznajmujący, czasownik pochodny.

tempus, tempora verborum – *czas* Dobr, Gott, *czasy słów* Mon, *słów czasy* GFR (verborum tempora)

simplicia – *niezłożone* GFR

composita – *złożone* GFR

praesens – *prytomny* Dobr, *teraźniejszy* Gott, Mon, GFR, Szum

praeteritum – *przeszły* GFR, Szum

simplex – *niezłożony* GFR

compositum – *złożony* GFR

(praeteritum) perfectum – *przeszły* Dobr, *przeszły doskonały* Gott, Mon

(praeteritum) imperfectum – *niemal przeszły* Dobr, *przeszły niedoskonały* Gott, *czas przeszły niedoskonały* Mon / *niedokonany* Mon

(praeteritum) infectum (tak w wyd. z 1797, imperfectum w wyd. z 1816) – *niedokonany* GFR

(praeteritum) plusquamperfectum – *całe przeszły* Dobr, *więcej niż doskonały* Gott, *czas przeszły więcej jak doskonały* Mon / *czas za-przeszły* Mon, *zaprzęszły* GFR, Szum, *czas dawny* Morz: *czas zaprzęszły* Morz

futurum – (*czas*) *przyszły* Dobr, Gott, Mon, GFR, Szum

exactum – *dokonany* GFR

modus, modi verborum – *sposób* Dobr, *sposoby słów* Gott, *sposoby* Mon / *tryby* Mon, *słów tryby* GFR, *tryb* Szum

formatio modorum – *trybowanie* Szum

coniunctivus – (*sposób*) *złączający* Dobr, Gott, (*tryb*) *łączący* GFR, Szum

imperativus – (*sposób*) *rozkazujący* Dobr, Gott, Mon, (*tryb*) *rozkazujący* GFR, Szum, *rozkazowiec* Morz: *tryb rozkazujący* Morz

indicativus – *sposób mianujący* Dobr, (*sposób*) *skazujący* Gott, (*sposób*) *wskazujący* Mon: *oznajmujący* Mon, (*tryb*) *oznajmujący* GFR, Szum

infinitivus – (*sposób*) *kończący* Dobr, *nieskończony* Gott, *sposób nieograniczony* Mon: *bezokoliczny* Mon, (*tryb*) *bezokoliczny* GFR, Szum, *ogólnik* Morz: *tryb bezokoliczny* Morz

potentialis – (*sposób*) *złączający* Dobr

optativus – (*sposób*) *życzący* Dobr, *sposób żądający* Mon

czasownik ‘odmiana przez czasy, przyjęta za tryb osobny’ Morz

przysprawiec Morz³⁵: *imięstów osobliwy* Morz

istnospraw Morz³⁶: *rzeczownik słowny* Morz

³⁵ Por. „Tryb dosprawiony, który nazwiemy przysprawiec (imięstów osobliwy) stawia sprawomian w pomoc drugiemu, główną sprawę wyrażającemu, na wydanie okoliczności towarzyszącej sprawie, np: *kropiąc, jadłem*” (Morzycki 1857: 142).

³⁶ Por. „Tryb istotniczy, w którym powstaje *istnospraw*, wyraz sprawomienny przedstawiający sprawę w obrazie skończonym, w pewne ramy zamkniętym, a upostaciowanym na podobieństwo

genus verborum, genera verborum – *gatunki słów* Gottactivum – *sprawujący* Dobr, sv. verbum activumpassivum – *cierpiący* Dobr, *cierpiący gatunek* Gott (h. *passivum*), sv. verbum passivumneutrum – *oddzielny* Dobr, *trzeciego gatunku słowo* Gott, Gott, Gott (3x) (h. *genera verborum, neutrum verbum, verba neutra*), sv. verbum neutrum(–) – **stan sprawomianu** ‘jedna z sześciu odmian słowa’ Morz³⁷*sprawomian czynu* Morz: *słowo czynne* Mon*sprawomian bytu* Morz: *słowo nijakie* Morz*sprawomian woli* Morz: *słowo nijakie* Morz(–) – **stan dosprawianu** ‘jedna z dwóch odmian przysłówka’ Morz³⁸**figura** – *wyobrażenie* Dobr, *postać* GFRfigura composita – *wyobrażenie złożone* Dobrfigura simplex – *proste* Dobrnomen compositum – *imię złożone* Mon, *złożony (imię)* Szumnomen simplex – *imię niezłożone* Mon, *prosty (wyraz)* Szumverbum compositum – *składane* Gott, *złożone* GFRverbum simplex – *istne nieskładane* Gott, *niezłożone* GFR**species** – *początek* Dobrmomen primitivum, radicale – *imię początkowe* Gott: *imię pierwotne* Mon / *pierwiastkowe* Mon, *pierwotny* Szum (*słowo, imię*)nomen derivativum – *pochodzące* Gott, *imię pochodne* Mon / *pochodzące* Mon, *pochodny* Szum**figura grammaticalis** – *postać gramatyczna* Szum(–) – *dodatnia* Szum(–) – *zamiennia* Szum(–) – *złącznia* Szum

wszelkiej istności mianem istotniczym okrytej, która ma swoje przymioty i zdolna rozwijać sprawy w swoim zakresie, np: *kropienie długie, kropienie trwa długo*” (Morzycki 1857: 140–141).

³⁷ Por. „Takie, które mają pierwotnik, albo osobne wyrobione z niego pierwiastki swoje, np: od *kropił: wykropił, gdyby kropił, kropiony był, kropił się*, rozkładające się z pierwiastku w dalszy rozrost, a które nazwiemy *stanami* [...] Stanów jest sześć [...]” (Morzycki 1857: 135).

³⁸ Por. „Dosprawian [...] w odmianie zaś na stany przybiera podobieństwo ze sprawomianem. Stany, ma on tylko dwa: *Stan czynu*, w którym jest utworzony pierwotnie, i *stan bytu*, w jaki się przera-bia przez zmianę końcówki wedle potrzeby obrazowania spraw [...] I. *Stan czynu. jasno świeci*, II. *Stan bytu. jest jaśnie oświecony*” (Morzycki 1857: 207).

5. SKŁADNIA

Na początku XIX w. dominowała teoria trójczłonowa zdania, sięgająca starożytności, że myśl, sąd składa się z trzech części: subiectum – praedicatum – copula, łącznik mógł być explicite lub implicite obecny w wyrażeniu (*śpi = jest śpiący*). Zgodnie z tą teorią Kopczyński w zdaniu (będącym odpowiednikiem myśli) wyodrębnia trzy części: rzeczownik, przymiotnik i słowo (= łącznik). Poprzednicy, Meniński, Dudziński czy Szylarski, w dziale *syntaxis* opisywali związki zgody i rzędu, pojawiały się też uwagi o szyku, w ich opisie posługiwano się terminologią z zakresu części mowy. Treści z zakresu składni zdania były rozdzielone między *syntaxis* a retorykę. Szumski jest pierwszym polskim gramatykiem, który wprowadził pojęcia składniowe odpowiadające łacińskim kategoriom: subiectum, praedicatum, copula, obiectum. Nazwy zaproponowane przez niego (s. 145) wskazują na funkcję i znaczenie określonych przez nie wyrazów w zdaniu (myśli): *głównik* – „wyraz najgłówniejszy w myśli” (= podmiot), *opowiednik* „wyraz opowiadający czynność głównika” (= orzeczenie, *verbum finitum*), *złącznik* „wyraz łączący głównik z opowiednikiem” (= łącznik), *przedmiotnik* „wyraz opowiadający przedmiot, albo skutek głównika” (= dopełnienie lub okolicznik). Szumski w porównaniu z Kopczyńskim zmodyfikował trójczłonową strukturę zdania, włączając w nią obiectum (por. Podracki 1982: 62, 69). Morzycki w strukturze zdania szukał odwzorowania dla siedmiu części mowy. Pierwszą część zdania stanowił *mianownik*, drugą – *właściwnik*, trzecią *sprawomiennik*, czwartą *zastosownik*, piątą *dosprawiennik*, szóstą *celownik* i siódmą *wygłosnik*. Mianownik odpowiadał rzeczownikowi, druga część zdania odpowiadała przymiotnikowi, trzecia czasownikowi, czwarta przyimkowi, piąta przysłówkowi, szоста spójnikowi, siódma wykrzyknikowi. Wyrazy określające części zdania nazwał *dopełniaczem* (podzielił je na 6 podtypów) i *spółtrzędnikiem*. Łącznie terminów z zakresu składni w słowniczkach zostało poświadczonych 30 (GFR – 1, Szum – 7, Morz – 22):

ordo grammaticus, constructio ordinis – *szyk wyrazów* GFR, *porządek wyrazów*

Szum

constructio regiminis – *rzęd wyrazów* Szum

constructio ordinis³⁹ – *zgoda wyrazów* Szum

subiectum – *głównik* Szum, *sprawotwórca* Morz: *podmiot* Morz

praedicatum – *opowiednik* Szum

copula – *złącznik* Szum

obiectum – *przedmiotnik* Szum

(–) – *działka* Morz: *część zdania* Morz

mianownik Morz

właściwnik Morz

³⁹ Powinno być *constructio concordiae*, por. Szumski 1809: 144.

sprawomiennik Morz

zastosownik Morz

dosprawiennik Morz

celownik Morz

wygłośnik Morz

(–) – *treść* ‘główna osnowa działki zdania’ Morz

(obiectum, attributum) – *dopełniacz* ‘wyrażenie uzupełniające treść działki zdania’ Morz

biernik Morz

jestownik Morz

kierownik Morz

miejsownik Morz

narzędnik Morz

zamiarnik Morz

(appositio) – *spółrzędnik* ‘część działki zdania spójrzędna z treścią’ Morz

(propositio defectiva) – *urywek* Morz: *zdanie niezupełne* Morz

Jak świadczą terminy – niezależnie od ich trwałości – składnia w XIX w. staje się działem nauki o języku, który uniezależnia się od opisu fleksyjnego części mowy, zdefiniowany zostaje przedmiot analizy składniowej, poszukuje się adekwatnych terminów na oznaczenie pojęć z tego zakresu. Analiza semantyczna góruje nad formalną – syntaktyczną.

6. ETYMOLOGIA

Na pochodzenie wyrazów wskazują 4 terminy poświadczone w „Monitorze”:

nomen verniculum – *imię swojskie* Mon / *rodackie* Mon

nomen peregrinum – *imię obce* Mon / *cudzoziemskie* Mon

7. STYLISTYKA

Reprezentują ten dział trzy terminy (Gott – 1, GFR – 1, Szum – 1):

idiotismus – *swojszczyzna* GFR

monotonie – *jednogłośność* Szum

phrasis⁴⁰ – *osobliwy sposób mówienia* Gott

⁴⁰ W słowniku Knapusza: *kształt mowy*. W wydaniu Gottscheda z 1774 r. (s. 223–224) wyjaśnione: „*O Osobliwych sposobach mówienia czyli o Właściwym Sposobie Mówienia*. Osobliwe sposoby mówienia w niemieckim Języku tak są częste że żadna prawie mowa bez nich się obyć nie może,

8. POETYKA

8.1. Wersyfikacja

Z zakresu wersyfikacji poświadczone są 3 terminy, wszystkie w Gott:

caesura – *cezura* Gott / *ucinek* Gott

metrum – *miara słowa* Gott

8.2. Środki poetyckie

Łącznie 18 terminów, wszystkie w słowniczku Szumskiego:

allegoria – *przedobraźnia* Szum

anthithesis – *pochlebnia* Szum

apostrophus – *przemównia* Szum

assydenton – *zbiórnia* Szum

comparatio – *porównia* Szum

contraste – *sprzeciwnia* Szum

elipsis – *wyrzutnia* Szum

figura – *przenośnia* Szum

gradatio – *podwyżnia* Szum

hyperbola – *przesadnia* Szum

inversio – *wrzutnia* Szum

ironia – *przeciwnia* Szum

metafora – *podobnia* Szum

metonimia – *zamiennia* Szum

naïveté (simplicitas) – *niewinnia* Szum

personificatio – *przedosobnia* Szum

synekdocha – *odwrótnia* Szum

visio – *widnia* Szum.

9. TERMINY O SZERSZYM ZASIĘGU UŻYCIA

W słowniczkach znalazły się terminy mające znaczenie specjalistyczne, wspólne dla różnych dziedzin nauki, obecne w języku ogólnym, w gramatykach pojawiające się w różnych działach (*reguła, prawidło*). Łączna liczba poświadczeń tych terminów w słowniczkach wynosi 10 (Dobr – 2, Gott – 1, Mon – 3, GFR – 1, Szum – 3):

---

chcąc zwłaszcza czystą y właściwą Niemczyzną mówić, y pisać; zkąd niewiadość onychże, w mowie-niu y tłumaczeniu zaraz się wydaie, kto się do słów Polskich przywiązuie” (SHTG).

reguła – *reguła* Dobr / *prawidło* Dobr, *reguła* Mon / *prawidło* Mon / *ustawa* Mon, *prawidło* GFR, Szum

exerptum – *wyjątek* Szum

exceptio – *wyimek* Szum

analogia – *podobieństwo* Gott⁴¹

Dane liczbowe dotyczące poświadczeń terminów gramatycznych w poszczególnych słownikach w wyróżnionych działach terminologii zostały zebrane w tabeli 1.

Tabela 1. Liczba poświadczeń polskich terminów gramatycznych w nomenklatorach – zestawienie

Dział	Dobrcki 1699	Gottsched 1766	„Monitor” 1780	Gramma- tyka francuska 1784	Szumski 1809	Morzycki 1857	łącznie
1. Gramatyka – subdziedziny	7	4	2	1	5	2	21
2. Ortografia	–	6	5	1	13	9	34
3. Fonetyka	3	4	-	6	8	-	21
4. Morfologia	72	106	90	75	68	85	496
5. Składnia	–	–	–	1	7	22	30
6. Etymologia	–	–	4	–	–	–	4
7. Stylistyka	–	1	–	1	1	–	3
8. Poetyka	–	3	–	–	18	–	21
9. Terminy o szerszym zasięgu użycia	2	1	3	1	3	–	10
łącznie	84	125	104	86	123	118	640

Z oglądu materiału zebranego z nomenklatorów gramatycznych wynika, że zasadniczy zręb terminów we wszystkich słownikach stanowiły terminy z zakresu fleksji (części mowy i kategorie gramatyczne), natomiast niewiele było w nich terminów z zakresu fonetyki i słowotwórstwa, że szczególną wagę przywiązywano do interpunkcji, a terminy z zakresu składni zostały włączone dopiero do XIX-wiecznych zbiorów.

O takim, a nie innym udziale terminów z różnych działów decydował charakter użytkowy dzieł gramatycznych, które miały ułatwić przyswajanie wiedzy, były przeznaczone do nauki języka polskiego lub języków obcych. Na podstawie ich za-

⁴¹ Termin niezdefiniowany w podręczniku.

wartości można odtworzyć stan wiedzy gramatycznej dotyczącej jedynie pewnych obszarów gramatyki. Oryginalną terminologią wyróżnia się dzieło Morzyckiego⁴², Szumski ponad gramatykę stawia deklamatorykę, co skutkuje większą liczbą terminów odnoszących się do stylu.

Najstarsze gramatyki były mocno osadzone w tradycji opisu wzorowanego na gramatyce łacińskiej, później też języków nowożytnych. O uniezależnieniu od opisu gramatycznego języka łacińskiego świadczy – przykładowo – odchodzenie od takich terminów jak np. *species* czy *ablativus*. Źródłem wprowadzonych do gramatyk języka polskiego za gramatyką Kopczyńskiego *postaci gramatycznych* była klasyczna poetyka. Ze względu na różny czas powstania (wydania) słowniczki dokumentują zmiany, jakim uległo nazewnictwo gramatyczne od XVII do XIX wieku. Za znamieny dla epoki przełomu, jeśli chodzi o kształtowanie się polskiej terminologii gramatycznej, należy uznać wykaz terminów opublikowany w „Monitorze” w 1780 r., gdyż w nim obok terminów utworzonych przez Kopczyńskiego (*tryb, rzeczownik*) znalazły się terminy tradycyjne, używane przez poprzedników Kopczyńskiego (*sposób, imię istotne*)⁴³. Ten zabieg można tłumaczyć chwalebną ostrożnością, propozycja Kopczyńskiego była świeżej daty, a tradycyjne terminy były powszechnie – jak można przypuszczać – używane.

Bibliografia

- Biniewicz, J. 2003. *Kształtowanie się polskiego języka nauk matematyczno-przyrodniczych*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Seria A*. Online: <https://gramatyki.uw.edu.pl/a>, *Seria B*. Online: <https://gramatyki.uw.edu.pl/b>
- Decyk-Zięba, W. 2023. *Neologizmy terminologiczne Antoniego Morzyckiego w wileńskim i warszawskim Słowniku języka polskiego*. W: *Horyzont polszczyzny. Prace ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Dubiszowi w pięćdziesięciolecie jego pracy naukowej i dydaktycznej*, red. M. Piasecka, M. Wojtyńska-Nowotka, s. 369–382. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.). Online: https://korba.edu.pl/query_corpus [dostęp: 8.10.2023].
- Gutthäter-Dobracki, M. 1699. *Gramatyka polska, niemieckim językiem wyrażona*. Oleśnica: J. Seiffert.
- Jefimow, R. 1970. *Z dziejów języka polskiego w Gdańsku*. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- JP 1921 – Polska terminologia gramatyczna uchwalona na zjeździe gramatyków polskich 17 i 18 II 1921. *Język Polski* VI/3, s. 89–92.
- Kopczyński, O. 1778. *Nauka o figurach*. W: *tenże, Przypisy do Gramatyki na klasę I* (odrębna numeracja, wraz z: *Gramatyka dla szkół narodowych na klasę pierwszą*), s. 83–98. b.m.w., s.n.

⁴² O neologizmach terminologicznych Morzyckiego por. Decyk-Zięba 2023.

⁴³ W wykazie są też terminy nienotowane w bazie SHTG wcześniej: *istotnik* (= *nomen substantivum*) i *przedimek* (= *praepositio*).

- Kopczyński, O. 1780. *Grammatyka dla szkół narodowych na klasę II. Przypisy na klasę drugą* (numeracja odrębna). b.m.w., s.n.
- Koronczewski, A. 1961. *Polska terminologia gramatyczna*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kubaszczuk, J. 2007. *Substantywowany czasownik w przekładzie z języka niemieckiego na język polski*. Poznań: „Competenta”.
- Morzycki, A. 1857. *Rys gramatyki języka polskiego*. Warszawa: S. Orgelbrand.
- Podracki, J. 1982. *Koncepcje składniowe w gramatykach języka polskiego (od O. Kopczyńskiego do Z. Klemensiewicza)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- SHTG – Decyk-Zięba, W., Stąpor, I. 2018–2023. *Słownik historyczny terminów gramatycznych*. Online: <https://shtg.uw.edu.pl/user/home/> [dostęp: 8.10.2023].
- Skubalanka, T. 1959. Stanowisko O. Kopczyńskiego wobec nowotworów językowych. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Filologia Polska* 1(2), s. 3–50.
- Skarżyński, M. 2001. *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku*. Kraków: Historia Jagellonica.
- Szumski, T. 1809. *Dokładna nauka języka i stylu polskiego w dwóch częściach. Część pierwsza*. Poznań: Dekker i Kompania.
- Zagórski, Z. 1981. *Studia nad rozwojem językoznawstwa polskiego od końca XVIII wieku do roku 1918 (ze szczególnym uwzględnieniem Wielkopolski)*. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Old grammatical nomenclatures as a source of grammatical knowledge

Summary

The subject of the analysis are terms recorded in the 17th–19th-century grammar nomenclatures. The most numerous represented ones were terms from the field of inflection (naming parts of speech and grammatical categories), there were few terms from the field of phonetics and word-formation, and terms from the field of sentence syntax had not appeared in glossaries until the 19th century. This share of terms from various branches was determined by the utilitarian nature of grammatical works: they were intended for learning Polish or foreign languages. It was assumed *a priori*, so to speak, that the learner already had the knowledge of the rules of Latin grammar, and the point of reference for Polish terms (or German ones, as in Dobracki’s grammar book) was the Latin terminology. The outcome of the development of grammatical knowledge is the redefinition of grammar itself and its branches, the independence of the grammatical description of modern languages from Latin grammar, as well as the codification and standardisation of grammatical terminology.

Keywords: grammatical terminology – lexicography – grammar books – history of linguistics – branches of grammar.

Trans. Monika Czarnecka